

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОХОРОНИ ЛІСІВ НА СЛОБОЖАНЩИНІ

Стаття 16 Конституції України визначає, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України є обов'язком держави. Одним з основних компонентів, що впливають на стан довкілля, є ліс. Сьогодні цей природний ресурс потребує захисту з боку закону, оскільки масові вирубування призвели до зменшення площ лісів і втрати ними функцій саморегуляції, що й визначає **актуальність теми** даного дослідження. Особливо актуальні питання правової охорони лісів у Сумській, Харківській, Луганській і Донецькій областях. Велике антропогенне навантаження, різке зменшення площ лісів ставлять цей регіон на межу екологічної катастрофи. Враховуючи це, необхідно вдосконалювати Лісовий кодекс України та інші нормативно-правові документи, пов'язані з лісами.

Для розробки сценарію реформування лісового законодавства необхідно детально вивчити правові норми, які діяли на українських землях у різні історичні періоди.

Постановка завдання. Інтерес до лісового законодавства, яке діяло на українських землях у складі Московської держави обумовлений, по-перше, тим, що становлення норм права в Слобідській Україні – тема, недостатньо досліджена в юридичній науці. По-друге, на правову свідомість українців, які мешкали там, впливали норми козацького звичаєвого права, Статути Великого князівства Литовського і ряд інших нормативно-правових документів. По-третє, ліс як фактор природного середовища відіграв основну роль у процесі виникнення слобідського козацтва. Всі ці чинники дозволили нашому народу накопичити великий правовий досвід, який може надати істотну допомогу при вдосконаленні лісового законодавства.

Аналіз публікацій. Законодавство з

охорони лісів на українських землях у складі Російської держави недостатньо розглянуте в юридичній літературі.

Окремі аспекти правового захисту природних ресурсів досліджувались у працях Ю. Шемшученка, А. Гетьмана, М. Шульги, В. Попова, М. Бринчука, В. Андрейцева, В. Лози.

З іншого боку, питання кодифікації права в українських землях вивчалися М. Грушевським, М. Владимирським-Будановим, Д. Яворницьким, А. Ткач, В. Кульчицьким, В. Месяц, О. Харитоновою, В. Формалюк, В. Прус. Великий обсяг досліджень здійснили російські вчені, але їх праці більшою мірою висвітлюють питання охорони лісів, пов'язані із законодавчими актами періоду правління Петра I.

Таким чином, наявні матеріали є розрізненими і потребують серйозної систематизації.

Мета роботи – виконати дослідження правових норм з охорони лісів, які діяли на Слобожанщині, що входила до складу Московської держави.

Процес освоєння українцями Слобожанщини і становлення в регіоні правових норм тісно пов'язаний із лісами. В ньому можна виділити три періоди, кожен з яких має свої індивідуальні особливості. Перший (з XIV ст. до 1638 р.) характеризується відсутністю постійних поселень і наявність невеликих фортець з охороною. Другий (з 1638 по 1765 рр.) пов'язаний із дією на землях Слобожанщини норм права козацької автономії. Третій (з 1765 р.) визначається скасуванням козацького устрою та введенням російських правових норм.

Протягом першого періоду регіон був практично неосвоєним і називався Диким полем. Цією територією постійно пересу-

вались татари. Для захисту від нападів кочівників ще з часів Київської Русі-України наші предки створювали засіки. Суть цих оборонних споруд полягала в тому, що дерева підрубувались і звалювались своїми верхівками на південь. При цьому вони не відділялись від пнів і були серйозною перепорою для татарської кінноти та обозів. Оборонна, або засічена, межа Московської держави починалася з території Тульської області і поширювалася на сотні кілометрів у бік Дикого поля, тобто до території сучасної України. Царський уряд щорічно збільшував довжину засічних ліній, проте організувати надійний захист своїх володінь було для нього вкрай складним завданням. Основною причиною була нестача людей для охорони фортець уздовж кордону з Диким полем, або, як він тоді звався, Української лінії [1, с. 88].

Власне кажучи, запрошуючи українських козаків до себе на службу, московські царі ставили їм завдання охороняти засічні ліси від татарських нападів. Так, у 1638 р. український гетьман Ясько Острянин з полком у 900 чоловік та з родинами оселився в районі Чугуєва.

Друга група переселенців з м. Ставище Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кондратенком заснувала в 1654 р. м. Суми. В тому ж році сотник Харко з українськими козаками та їх сім'ями заснували м. Харків [2, с. 107]. Нові поселення звільнялись царським урядом від податків і називались за давнім українським звичаєм слободами. Від кореня цього слова походить і назва цілого регіону – Слобідська Україна, або Слобожанщина. До її складу входять сучасні Харківська, Сумська, частина Донецької і Луганської областей, а також частина Воронежської, Курської та Белгородської областей сучасної Російської Федерації.

При цьому треба мати на увазі, що величезні лісові масиви тяглись вздовж річок Самари, Вовчої, Псла, Сіверського Донця, Оскола, Айдару.

За даними С. Генсирука, наприкінці

XVII ст. частка лісів у Харківській губернії становила 20,5 % всієї площі [3, с. 29]. В лісах було багато дичини, а збирання меду і мисливський промисел давали козакам значний прибуток. Для порівняння слід зазначити, що на сьогодні частка лісів у Харківській області становить 12,1 %, у Донецькій – 6,7 %, у Луганській – 10,7 %. З метою закріплення поселень козаків у цих місцях царський уряд заохочував їх певними привілеями. До головних належало право «займанщини», тобто право взяти собі стільки землі, лісу, сінокосів, скільки могли обробити або використати. Царський уряд не брав із козаків податків, але зобов'язував охороняти засічені ліси та оборонні лінії.

Визнання переселенцями відбувалось у вигляді прийняття присяги. З іншого боку, права українців закріплювались царськими грамотами.

У цілому, незважаючи на наявність автономії у козацтва, на Слобожанщині впроваджувались російські правові норми. При цьому слід мати на увазі, що питання охорони лісів, і особливо засічних, мали в Росії важливе державне значення. Відомий указ Івана Грозного від 1571 р., який забороняв спалювати лісові засіки на південному кордоні країни [4]. В засічних лісах заборонялось пересуватись на возах і конях, рубати дрова і робити просіки. Так, у 1638 році цар Олексій Михайлович надіслав розпорядження ковельським воєводам Дмитру Горчакову та Івану Щербакові стосовно покарання винних у порушенні правил користування цим природним ресурсом. Аналогічний документ було надіслано в 1648 р. воєводі – князю Семену Волховському, який правив на території Слобідської України в м. Хотмиш. Царською грамотою козакам дозволялось збирати мед, але ходити в ліс тільки пішими без коней і возів.

Основним джерелом права тогочасної Московської держави було Соборне Уложение 1649 р., або Уложение царя Олексія Михайловича. У статті 23 розділу VII нормативного документу заборонялось виру-

бувати засічний ліс навіть людям, які перебували на військовій службі [5, с. 26]. У разі знищення такого лісу, висловлюючись сучасною мовою, мала бути створена комісія, яка повинна була визначити розмір завданої шкоди. Нагляд за охороною цього природного ресурсу покладался на Помісний приказ, чиновники якого повинні були оцінити розміри втрат і вжити заходів щодо розшуку винних. При цьому закон дозволяв військовим вирубування приватних лісів, але тільки для потреб армії.

Царський уряд всіляко захищав право збирачів меду, або бортників. Цей промисел був дуже прибутковим і відіграв важливу роль в економіці країни. З метою його збереження приймалися нормативно-правові документи з охорони лісів. В той час почалось інтенсивне використання лісу для одержання поташу і смоли. Люди, які займалися цим промислом, спалювали ділянки лісу, внаслідок чого утворювались хмари їдкового диму. Це спричинило значне зменшення кількості бджіл і меду, одержуваного з пасік. Бортники зі Слобідської України подали скаргу до Москви на дії промисловців. У відповідь на Слобожанщину в 1659 р. було надіслано розпорядження з Москви із наказом місцевому воєводі заборонити одночасне спалювання великих ділянок лісу [4].

Соборне Уложеніє 1649 р. також містило статті, які встановлювали покарання за порушення, пов'язані з бортництвом. Багато положень закону були аналогами норм, викладених у «Руській правді».

У статті 218 Уложенія устанавлювались покарання у вигляді штрафів: за псування або підпал бортних дерев – 3 рублі, за дерева без бджіл – 1,5 рубля, за підготовлене до встановлення бортей дерево – 25 алтинів.

За жування вуликів або їх крадіжку ст. 219 передбачала штраф 3 рублі, а також фізичне покарання – удари батоном.

Найвища ставка штрафу – 6 рублів – передбачалась за навмисне знищення борт-

ного дерева і крадіжку меду.

При цьому за аналогічні дії згідно з арт. 14 Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. передбачалась смертна кара [6, с. 264].

У міру укріплення державної влади російське законодавство встановлювало дедалі жорсткіші заходи щодо охорони засічних лісів. Так, царським указом 1678 р. за незаконне вирубування лісу встановлювались значні суми штрафів: за прокладену в лісі дорогу – 10 рублів, за прорубування стежки – 5 рублів. Окрім штрафу, винний піддавався биттю батоном, яке мало бути здійснене у найближчому поселенні в торговий день. За повторні дії з вирубуванням дерев закон передбачав смертну кару.

Важливою особливістю законодавства Російської імперії XVII ст. була наявність положення щодо правового захисту приватних лісів. У праці М. Булгакова наводяться дані про наявність нормативно-правових документів від 1684 р., які забороняли вирубування лісу у володіннях приватних осіб [4]. При цьому згадується про наявність категорії хоромних лісів, у яких населенню дозволялось рубати ліс для своїх потреб, а не на продаж. Інший дослідник лісового законодавства в дореформенну епоху Н. Граве наводить дані про декілька указів щодо заборони вирубок у монастирських заповідних лісах [7]. Це питання прямо стосувалось району Слобідської України, де важливу роль в освоєнні земель відігравали монастирі. Прикладом є Острогорський монастир, який мав у своєму розпорядженні великі земельні угіддя, ліси, луги [2].

Московський уряд намагався всіляко обмежувати права слобідських козаків. Так, усіх українських полковників, обраних у полках, узгоджував воєвода, а потім їх пропонували цареві як кандидатів на цю посаду. Всі основні питання функціонування козацького управління Слобожанщиною вирішувались у Москві чиновниками Розрядного приказу, а пізніше – Ве-

ликоросійського приказу.

Процес ліквідації козацької вільності виявився для російської влади досить складним завданням і потребував прийняття цілого ряду проміжних правових актів. Так, В. Прус відзначає, що цей процес ретельно готувався і йому передувало декілька Указів Сенату 1715 і 1738 рр., які обмежували козацьке самоврядування [8].

Із часом російським властям вдалось повністю підпорядкувати собі цей регіон. У 1765 р. указом Катерини II на Слобожанщині був скасований козацький устрій та повністю введені норми російського права. Таким чином, завершився другий етап розвитку правових норм і почався третій – функціонування російського законодавства, який тривав до 1917 р.

Висновки

1) На землях Слобідської України виділяються кілька періодів розвитку правових норм, у яких питання використання й охорони лісів відіграли основоположну роль;

2) існує цілий ряд документів, що регулюють охорони лісових промислів на Слобожанщині, виданих російським урядом;

3) правові норми Російської імперії з охорони лісів у процесі розвитку держави, ставали більш жорсткими.

Завданням для подальших досліджень є порівняльний аналіз норм з охорони лісів «Руської правди», Статутів Великого князівства Литовського і Соборного Уложення 1649 р.

Література

1. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / [за ред. В. А. Смолій]. – К.: Вид. дім «Києво-могилянська академія», 2006. – 800 с.
2. Полонська-Василенко Н. Історія / Полонська-Василенко Н. – К. : Либідь, 1995. – Т. 2. – 607 с.
3. Генцирук С. А. Ліси України / Генцирук С. А. – Львів : Наук. тов-во ім. Т. Г. Шевченка, 2002. – 469 с.
4. Булгаков М. Б. Природоохоронные акты: от «Русской Правды» до петровских времен / М. Б. Булгаков, Яблуганов А. А. // Государство и право. – 1996. – № 8. – С. 136–146.
5. Соборное Уложение 1649 года. – Л. : Наука, 1987. – 448 с.
6. Статут Великого князівства Литовського : у 3 т. / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса : Юрид. літ., 2000. – 568 с.
7. Граве Н. П. Начало управления лесами России / Н. П. Граве // Лесное хозяйство. – 1991. – № 3. – С. 37.
8. Прус В. З. Поширення російських правових норм на лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. / Прус В. З. // Науковий вісник КНУВС. – 2008. – № 1. – С. 191–195.

Надійшла до редколегії 25.03.2009

Анотації

У статті розглянуті питання охорони лісів на землях Слобідської України.

В статье рассмотрены вопросы охраны лесов на землях Слободской Украины.

In the article it is considered some questions of forests protection on the earths of Slobodsky Ukraine.